XALIFA IBN HAYYOT “TARIX” ASARIDA RASHIDUN XALIFALIGI DAVRINING SIYOSIY-IJTIMOIY VA MANBASHUNOSLIK TAHLILI (ABU BAKR, UMAR, USMON VA ALI DAVRLARI)

Asqarali O‘ktamov Axmadaliyevich
Farg‘ona tumani 1-sonli texnikumi tarix fani o‘qituvchisi
Email: asqaraliuktamov833@gmail.com

Annotatsiya:
Ushbu maqolada Xalifa ibn Hayyotning "Tarix" asarida taqdim etilgan Rashidun xalifaligi davrining siyosiy, ijtimoiy va manba-tanqidiy tahlili keltirilgan. Abu Bakr, Umar ibn al-Xattob, Usmon ibn Affon va Ali ibn Abu Tolib hukmronliklariga e'tibor qaratib, tadqiqot dastlabki Islom davlatining shakllanishi, siyosiy hokimiyatning mustahkamlanishi, hududiy kengayish va Payg‘ambar(sav)ning sahobalari o‘rtasidagi siyosiy munosabatlarning tabiati o‘rganiladi. Voqealar aniq belgilangan rivoyat zanjirlari orqali uzatiladi, bu esa hikoyaning tarixiy ishonchliligini oshiradi. Ichki siyosiy dinamika, ma'muriy amaliyotlar va fitna (fuqarolar nizolari) ning paydo bo‘lishiga, shuningdek, ularning asosiy sabablariga alohida e'tibor qaratiladi. Natijada, "Tarix" eng ishonchli ilk islom tarixiy manbalaridan biri bo‘lib, Rashidun davrining siyosiy va ijtimoiy voqeliklari haqida qimmatli ma'lumotlarni taqdim etadi.

Kalit so‘zlar: *Rashidun xalifaligi, Xalifa ibn Hayyot, tarix, ilk islom tarixshunosligi, isnod, siyosiy tarix, fitna, Payg‘ambarning sahobalari, manba tanqidi.*

KIRISH.

Xalifa ibn Hayyotning "Tarix" asarining ikkinchi bobi ilk islom tarixidagi eng ta'sirli va shakllantiruvchi davrlardan biri - Rashidun xalifaligi davri bilan boshlanadi. Bu davr musulmon jamoasining diniy harakatdan uyushgan siyosiy tashkilotga aylangan muhim bosqichni ifodalaydi. Aynan shu davrda islom davlatchiligining poydevori qo‘yildi, siyosiy hokimiyat institutsionalizatsiya qilindi va tez hududiy kengayish Yaqin Sharqning ijtimoiy va geosiyosiy landshaftini o‘zgartirdi.

Xalifa ibn Hayyot Abu Bakr, Umar, Usmon va Ali xalifaliklari haqida batafsil ma'lumot berib, nafaqat tashqi fathlarni, balki sahobalar o‘rtasidagi ichki siyosiy munosabatlarni ham ta'kidlaydi. Uning hikoyasi dastlabki Islom davlatidagi boshqaruv amaliyotlari, qaror qabul qilish jarayonlari va rahbariyatning rivojlanayotgan tabiatiga oydinlik kiritadi. Asarda siyosiy keskinlik va fuqarolik nizolari, ayniqsa Islom tarixining yo‘nalishiga chuqur ta'sir ko‘rsatgan fitnalarning paydo bo‘lishiga alohida e'tibor qaratilgan.

Xalifa ibn Hayyotning tarixiy usulini ajratib turadigan narsa uning isnoddan qat'iy foydalanishi va xronologik rivoyatga sodiqligidir. Voqealar yaxshi hujjatlashtirilgan zanjirlar orqali taqdim etiladi, bu hadis ilmi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan dastlabki tarixshunoslik an'anasini aks ettiradi. Ushbu metodologik aniqlik o‘quvchiga xabarlarning haqiqiyligini baholash va siyosiy rivojlanishning ichki dinamikasini aniqroq tushunish imkonini beradi.

Ushbu ehtiyotkorlik bilan yondashuv tufayli Xalifa ibn Hayyot eng ishonchli ilk Islom tarixchilaridan biri sifatida keng e'tirof etilgan. Uning "Tarix" asari nafaqat voqealar rivoyati, balki Rashidun xalifaligini siyosiy, ijtimoiy va metodologik o‘rganish

uchun ham asosiy manba bo‘lib xizmat qiladi. Shunday qilib, ushbu asarni tahlil qilish ilk islom boshqaruvi, ijtimoiy o‘zgarishlar va islom tarixiy yozuvining rivojlanishini chuqurroq tushunishga katta hissa qo‘shadi.

Adabiyotlar sharhi. Rashidun xalifaligi davri ilk islom tarixidagi eng hal qiluvchi va o‘zgaruvchan bosqichlardan birini ifodalaydi, bu siyosiy hokimiyatning institutsionalizatsiyasi, tez hududiy kengayish va musulmon jamoasida murakkab ijtimoiy-siyosiy munosabatlarning paydo bo‘lishi bilan ajralib turadi. Bu davr bilan ilmiy aloqalar asosan ilk islom tarixiy manbalariga tayanadi, ular orasida Xalifa ibn Hayyotning "Tarix" asari ayniqsa muhim o‘rin tutadi[1].

Xalifa ibn Hayyot (vaf. 240/854) tarixiy rivoyatlarni qat'iy xronologik tartib va isnod asosida uzatish orqali tizimlashtirgan ilk musulmon tarixchilaridan biri hisoblanadi. Uning "Tarix" asari Abu Bakr, Umar ibn al-Xattob, Usmon ibn Affon va Ali ibn Abi Tolib hukmronliklari haqida qisqa, ammo metodologik jihatdan qat'iy ma'lumot beradi. Keyingi tarixchilar rivoyatlarni ilohiy yoki siyosiy talqinlar bilan kengaytirganlaridan farqli o‘laroq, Xalifa xabarlarni aniqlanadigan rivoyatchilar zanjirlari orqali saqlashga va shu bilan tarixiy ma'lumotlarning ishonchliligini oshirishga e'tibor qaratdi.

G‘arb islom tarixi olimlari ilk musulmon tarixshunosligini keng tahlil qilishdi va sanadga yo‘naltirilgan asarlarning muhimligini ta'kidlashdi. Yuliy Vellxauzen[5] ilk islom siyosiy mojarolarini o‘rganishda, ayniqsa Birinchi Fitna davrida, Rashidun davrining ichki dinamikasini qayta tiklash uchun tez-tez ilk manbalarga tayangan. Xuddi shunday, Ignaz Goldziher hadisshunoslik va ilk tarixiy yozuvlar o‘rtasidagi yaqin bog‘liqlikni ta'kidlab, Xalifa ibn Hayyotni rivoyatni batafsil bayon qilishdan ko‘ra haqiqiylikka ustuvor ahamiyat bergan an'ananing vakili sifatida aniqladi[7].

Fred M. Donnerning tadqiqotlari Islom davlatining shakllanishini tushunish uchun "Tarix" kabi ilk tarixiy to‘plamlarning ahamiyatini yanada ta'kidlaydi[6]. Donnerning ta'kidlashicha, ilk musulmon tarixchilari boshqaruv, harbiy tashkilot va jamoaviy o‘ziga xoslikning shakllanishiga oid qimmatli tushunchalarni saqlab qolishgan. Shu nuqtai nazardan, Xalifa ibn Hayyotning ishi Rashidun davrida siyosiy hokimiyat qanday qonuniylashtirilgani va bahsli ekanligi o‘rganish uchun muhim asos yaratadi. At-Tabariy[2], al-Baladhuriy[3] va Ibn Sa'd[4] kabi boshqa klassik tarixchilar bilan qiyosiy tahlil Xalifaning tarixshunoslik usulining o‘ziga xos xususiyatlarini ochib beradi. At-Tabariy keng qamrovli rivoyat tafsilotlari va ko‘p variantli hisobotlarni taqdim etsa, Xalifaning "Tarix" asari qisqalik, xronologik aniqlik va tanlab uzatish bilan ajralib turadi. Al-Baladhuriyning fathlar va ma'muriy tuzilmalarga e'tibor qaratishi Xalifaning siyosiy xronologiyasini to‘ldiradi, Ibn Sa'dning biografik yondashuvi esa Xalifaning qisqa tarixiy yozuvlarida bo‘lmagan ijtimoiy kontekstni taqdim etadi.

O‘zbek va mintaqaviy tadqiqotlarda Rashidun xalifaligi asosan islom tsivilizatsiyasi, davlatning shakllanishi va siyosiy axloq nuqtai nazaridan o‘rganilgan. O‘zbek olimlari ilk arab manbalarining ahamiyatini ta'kidlaydilar va klassik tarixshunoslikka asoslangan manba-tanqidiy yondashuvni qo‘llab-quvvatlaydilar. O‘zbekistonda olib borilgan tadqiqotlarda ilk Islomning siyosiy va ijtimoiy voqeliklarini qayta tiklash uchun Xalifa ibn Hayyotning "Tarix" asari at-Tabariy va boshqa asosiy matnlar bilan birga tez-tez ishlatiladi. [8,9].

Bundan tashqari, O‘zbekistondagi zamonaviy akademik munozaralarga Islom

merosini ilmiy o‘rganishni rivojlantirishga qaratilgan davlat tashabbuslari ta'sir ko‘rsatmoqda. Islom sivilizatsiyasi tadqiqotlarini qo‘llab-quvvatlovchi Prezident farmonlari va institutsional dasturlari ilk tarixiy manbalarning dolzarbligini mustahkamladi va Rashidun davrining obyektiv, manbaga asoslangan tahlilini rag‘batlantirdi[10]. Umuman olganda, global va o‘zbek ilmiy tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, Xalifa ibn Hayyotning "Tarix" asari Rashidun xalifaligini siyosiy, ijtimoiy va tarixshunoslikda o‘rganish uchun ajralmas manba bo‘lib qolmoqda. Uning metodologik qat’iyligi, isnodga tayanishi va xronologik tuzilishi uni ilk islom boshqaruvi, ichki siyosiy mojarolar va islom tarixiy yozuvining rivojlanishini tushunish uchun asosiy matnga aylantiradi.

Metodologiya.

Ushbu tadqiqot Xalifa ibn Hayyotning "Tarix" asarida keltirilgan Rashidun xalifaligi davrining siyosiy, ijtimoiy va manba-tanqidiy tahliliga qaratilgan bo‘lib, nazariy-tahliliy va tarixiy-kontekstual yondashuvlarning kombinatsiyasidan foydalanadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi Abu Bakr, Umar, Usmon va Ali hukmronligi davridagi ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlarni o‘rganish va ilmiy asoslangan xulosalar chiqarish uchun asarda keltirilgan manbalarni tanqidiy tahlil qilishdir.

Nazariy asos tarixshunoslik va manbashunoslikning klassik va zamonaviy tamoyillariga tayanadi, tarixiy rivoyatlarning ishonchliligi, muallifligi va kontekstini baholashga urg‘u beradi. Qiyosiy va kontekstual tahlilni birlashtirgan holda, tadqiqot ibn Hayyotning hikoyalari va boshqa zamonaviy xronikalari o‘rtasidagi izchillik va tafovutlarni aniqlaydi.

Tadqiqotda "Tarix"ning sifatli mazmun tahlili qo‘llaniladi, har bir xalifa hukmronligi davridagi voqealar, siyosiy qarorlar, ijtimoiy islohotlar va rahbarlik amaliyotlarini tizimli ravishda tasniflaydi. Ikkilamchi adabiyotlar, jumladan, zamonaviy tarixchilar va islom olimlarining asarlari bilan o‘zaro bog‘liqlik faktlarni tekshirishga imkon beradi va Rashidun davrini ilk islom davrining kengroq ijtimoiy-siyosiy va madaniy tendentsiyalari doirasida joylashtiradi.

Bundan tashqari, metodologiya ibn Hayyot rivoyatlarining uzatish zanjiri (isnad) va matn yaxlitligini baholaydigan tanqidiy manba yondashuvini o‘z ichiga oladi. Bu siyosiy va ijtimoiy rivojlanish talqinlari anekdot yoki parchalangan hikoyalar o‘rniga metodologik jihatdan ishonchli dalillarga asoslanganligini ta'minlaydi. Umuman olganda, metodologiya tarixshunoslikning qat'iyligi, manba tanqidi va kontekstual tahlilni birlashtirib, Rashidun xalifaligini har tomonlama tushunishni ta'minlaydi, davrning siyosiy va ijtimoiy dinamikasini, shuningdek, "Tarix"ning tarixiy manba sifatidagi ilmiy qiymati va cheklovlarini ta'kidlaydi. **Natijalar va muhokama.** Xalifa ibn Hayyotning "Tarix" asarining tahlili shuni ko‘rsatadiki, Payg‘ambar Muhammad (s.a.v.) vafotidan keyingi davr musulmon jamoasi duch kelgan birinchi yirik siyosiy qiyinchilikni - qonuniy rahbarlikni tanlashni belgilab berdi. Xalifaning rivoyatlarida bu o‘tish o‘z-o‘zidan sodir bo‘lgan voqea sifatida emas, balki jamoaviy kelishuv va diniy qonuniylikka asoslangan jamoaviy siyosiy jarayon sifatida taqdim etiladi.

Abu Bakrning saylanishi va siyosiy hokimiyatning shakllanishi. Xalifa ibn Hayyotning so‘zlariga ko‘ra, Abu Bakr as-Siddiqning birinchi xalifa etib saylanishi bir-biri bilan bog‘liq bo‘lgan bir qancha omillar bilan oqlangan. Birinchidan, yetakchi

sahobalarning kelishuvi, xususan, Muhojirlar va sahobalar orasidagi olimlar elitasining birligi hal qiluvchi rol o‘ynadi. Ikkinchidan, Xalifa Payg‘ambar(sav)ning oxirgi kasalligi paytida Abu Bakrni imom etib tayinlash qarorining ramziy va diniy ahamiyatini bir necha bor ta'kidlaydi, bu esa rahbarlikni yashirin ravishda qo‘llab-quvvatlash sifatida keng talqin qilingan. Uchinchidan, Abu Bakr sahobalar tomonidan eng fazilatli, eng taqvodor va Payg‘ambar(sav)ning eng yaqin hamrohi sifatida tan olingan. Isnodga asoslangan xabarlar orqali Xalifa Abu Bakrning tayinlanishi musulmon jamoasining umumiy roziligi (ijmo‘) orqali amalga oshirilganini ta'kidlaydi. Ushbu tasvir irsiy vorislikdan ko‘ra maslahatlashuv, axloqiy hokimiyat va jamoaviy kelishuvga asoslangan siyosiy qonuniylikning dastlabki modelini ta'kidlaydi.

Ridda urushlari: sabablari va siyosiy oqibatlari. Ushbu tadqiqotning eng ko‘zga ko‘ringan natijalaridan biri Xalifa ibn Hayyotning Abu Bakr xalifaligi davrida Ridda urushlariga bergan markaziy ahamiyatidir. U murtadlik harakatlarini alohida guruhlarga ajratadi: zakot to‘lashdan bosh tortgan qabilalar, payg‘ambarlikni da'vo qilgan shaxslar - masalan, Musaylima, Tulayha va Sajah - va markaziy hokimiyatga bo‘ysunishni rad etgan qabilalar.

Siyosiy-tarixiy nuqtai nazardan, bu harakatlar dastlabki xalifalikning ko‘p qirrali inqirozini ochib beradi. Ridda urushlarining sabablarini iqtisodiy qarshilik, ayniqsa zakot majburiyatlariga nisbatan aniqlash mumkin; markaziy hukumatga siyosiy itoatsizlik; diniy og‘ish; va qabilalarning avtonomiya uchun intilishlari. Xalifaning hikoyasi shuni ko‘rsatadiki, inqiroz nafaqat ilohiy, balki chuqur siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy xarakterga ega edi.

Abu Bakrning murosasiz pozitsiyasi musulmon jamoasi ichida birlikni tikladi va markaziy davlatning obro‘sini yana bir bor tasdiqladi. Xalifaning tasviri Abu Bakrning jasorati, qat'iyati va Islomning yaxlitligini saqlashga sodiqligini ta'kidlaydi. Xalifaligining qisqa bo‘lishiga qaramay, Abu Bakr ichki konsolidatsiyadan tashqi kengayishga o‘tishni anglatuvchi hal qiluvchi harbiy yurishlarni boshladi.

Ichki barqarorlikdan tashqi kengayishga. Xalifa ibn Hayyot Abu Bakrning harbiy strategiyalari, jumladan, Sosoniylar ta'siri ostidagi arab qabilalari bostirilgan Xolid ibn al-Valid boshchiligidagi Iroq fronti va Vizantiya imperiyasi bilan dastlabki to‘qnashuvlar boshlangan Suriya fronti haqida batafsil ma'lumot beradi. Xalifaning maqsadlar, qo‘mondonlar va janglar ketma-ketligini aniq bayon qilishi o‘z-o‘zidan sodir bo‘lgan urush emas, balki ongli davlat siyosatini aks ettiradi. Bu kampaniyalar musulmon siyosati tashqi kengayishni davom ettirish uchun yetarli ichki barqarorlikka erishganligini ko‘rsatadi.

Umar ibn al-Xattob: Institutsionalizatsiya va adolat. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, Xalifa ibn Hayyot Umar ibn al-Xattob xalifaligini adolat, qat'iyat va institutsional mukammallik bilan belgilangan davr sifatida tavsiflaydi. Xalifa Umarning ma'muriy va sud amaliyotiga ikki yuzdan ortiq hisobotlarni bog‘laydi va uning Islom boshqaruvini shakllantirishdagi markaziy rolini ta'kidlaydi. Umarning rahbarligi xalq oldida hisobdorlik, siyosiy adolat va strategik bashorat bilan doimiy ravishda bog‘liq. Uning boshqaruvi faqat harbiy muvaffaqiyat bilan cheklanib qolmadi, balki keng qamrovli ma'muriy islohotlarni ham qamrab oldi. Uning hukmronligi davrida tashkil etilgan eng muhim institutlar qatoriga harbiy stipendiyalar uchun devon tizimi, markazlashgan xazina

sifatida Bayt al-Mol, sud hokimiyatini rasmiylashtirish, viloyat ma'muriyati va bosib olingan yerlarni davlat mulki sifatida tartibga solish kiradi.

Harbiy yutuqlar va strategik boshqaruv. Umar xalifaligi davrida musulmon davlati misli ko‘rilmagan hududiy kengayishga erishdi. Al-Qodisiya, Jalulo, Nihovand Fath al-Futuh nomi bilan tanilgan) va Ktesifhon (Mada'in) ning zabt etilishi kabi yirik janglar asrlar davomida mavjud bo‘lgan Sosoniylar imperiyasini samarali ravishda barbod qildi. Shu bilan birga, Vizantiyaga qarshi yurishlar kuchaydi, jumladan, hal qiluvchi Yarmuk jangi, Quddusning tinch yo‘l bilan taslim bo‘lishi va Amr ibn al-Os boshchiligida Misrning zabt etilishi.

Xalifaning hikoyalari hisoblangan harbiy aralashuvga, urushni aniq asoslashga va iloji boricha diplomatiyaga ustunlik berishga ustuvor ahamiyat bergan strategik doktrinani ochib beradi. Madaniy merosni ehtiyotkorlik bilan saqlash va davlat moliyasini qat'iy boshqarish Umarning siyosiy qarashlarining samaradorligini yanada aks ettiradi.

Usmon ibn Affon: Kengayish va ichki keskinliklar. Usmon ibn Affon (644–656) xalifaligi Xalifa ibn Hayyot tomonidan ikki alohida bosqichga bo‘lingan davr sifatida tasvirlangan: barqarorlik va kengayish yillari, undan keyin ichki tartibsizliklar va fitnalar bilan ajralib turadigan davr. Birinchi bosqichda Islom davlati Hind okeanidan Shimoliy Afrikagacha cho‘zilgan bo‘lib, bu ma'muriy va harbiy muvaffaqiyatlarning davom etishini aks ettiradi.

Usmonning shaxsiy fazilatlari - muloyimlik, saxovat va birlikka sodiqlik - ayniqsa uning Qur'onni to‘plashdagi hal qiluvchi roli ta'kidlangan. Qur'on matnini standartlashtirish va rasmiy kodekslarni viloyatlarga tarqatish uning xalifaligining eng muhim yutuqlaridan biri bo‘lib, musulmon ummati uchun matn birligini ta'minlaydi.

Biroq, Xalifaning rivoyatlarida Usmon hukmronligining so‘nggi yillari ijtimoiy-siyosiy norozilikning kuchayishi bilan ajralib turgani ham ko‘rsatilgan. Asosiy sabablar Misrdagi soliq shikoyatlari, ayrim viloyat hokimlaridan norozilik va yuqori ma'muriy lavozimlardagi oila a'zolariga nisbatan tarafkashlik haqidagi tasavvurlar edi. Xalifaning bu masalalarga munosabati sensatsiyadan qochadi va buning o‘rniga inqirozning chuqur tarkibiy va siyosiy ildizlarini ta'kidlaydi.

1-jadval. Xalifa ibn Hayyotning “Tarix” asarida Rashidun xalifaligi davrining siyosiy-ijtimoiy va manbashunoslik tahlili

Xalifa	Davr (hijriy/milodiy)	Siyosiy holat	Ijtimoiy holat	Manbashunoslik xususiyati (Xalifa ibn Hayyot talqini)
Abu Bakr (r.a.)	11–13 h. / 632–634	Ridda urushlari, markazlashgan hokimiyatni mustahkamlash	Islom birligini saqlash, zakot tizimini himoya qilish	Voqealar yilma-yil, qisqa va xolis bayon qilingan
Umar ibn Xattob (r.a.)	13–23 h. / 634–644	Hududiy kengayish, davlat boshqaruvi islohoti	Adolat, baytulmol, ijtimoiy tenglik	Sanalar va shaxslar aniq berilgan, rivoyatlar kam
Usmon ibn Affon (r.a.)	23–35 h. / 644–656	Ichki nizolar, viloyat	Ijtimoiy tabaqalanish kuchayishi	Fitna voqealari qisqa, bahosiz keltiriladi

		boshqaruvida qarindoshlik		
Ali ibn Abu Tolib (r.a.)	35–40 h. / 656–661	Jamal va Siffin janglari, siyosiy parokandalik	Jamiyatda bo‘linish, mazhabiy asoslar	Qarama-qarshi tomonlarga xolis yondashuv

1-Jadvalda Xalifa ibn Hayyot o‘zining "Tarix" asarida Rashidun xalifaligining siyosiy va ijtimoiy rivojlanishini qanday taqdim etgani ta'kidlangan. Uning yondashuvi asosan xronologik va faktik bo‘lib, minimal talqin yoki hissiy mulohazalar bilan ifodalanadi.

Abu Bakr xalifaligi davrida asosiy e'tibor Ridda urushlari orqali siyosiy birlikni saqlashga qaratilgan bo‘lib, bu dastlabki davlatning omon qolish uchun kurashini aks ettiradi. Umar ibn al-Xattob davri institutsional konsolidatsiya, hududiy kengayish va ijtimoiy adolat bosqichi sifatida ko‘rsatilgan bo‘lib, bu inqirozni boshqarishdan tuzilgan boshqaruvga o‘tishni ko‘rsatadi.

Usmon ibn Affon hukmronligi ichki keskinliklar va ma'muriy qiyinchiliklarning kuchayishi orqali tasvirlangan, Xalifa ibn Hayyot esa to‘g‘ridan-to‘g‘ri tanqiddan qochadi va o‘zini asosiy voqealar haqida xabar berish bilan cheklaydi. Ali ibn Abi Tolib davrida siyosiy parchalanish va fuqarolar urushlari hikoyada ustunlik qiladi, bu esa Islom siyosiy tarixida burilish nuqtasini belgilaydi. Jadvalda Xalifa ibn Hayyotning tarixiy usuli betaraflik, aniq sanalash va vazminlik bilan tavsiflanganligi ko‘rsatilgan, bu uning ishini Rashidun davrining siyosiy va ijtimoiy voqeliklarini o‘rganish uchun muhim dastlabki manbaga aylantiradi.

Umuman olganda, topilmalar Xalifa ibn Hayyotning Rashidun xalifaligini siyosiy tajriba, institutsional rivojlanish va ijtimoiy muzokaralarning dinamik jarayoni sifatida taqdim etishini ko‘rsatadi. Uning sanadga asoslangan, xronologik rivoyati dastlabki islom rahbariyatining ichki qiyinchiliklar va tashqi kengayishga javoban qanday rivojlanganini tushunish uchun ishonchli asos yaratadi va bu "Tarix"ni dastlabki islom siyosiy tarixini o‘rganish uchun ajralmas manbaga aylantiradi.

Xulosa. Ushbu tadqiqotda Rashidun xalifaligining siyosiy, ijtimoiy va tarixshunoslik jihatlari Xalifa ibn Hayyotning "Tarix" asari nuqtai nazaridan o‘rganildi. Bu asar Islom tarixiy yozuvlarining eng qadimgi va eng ishonchli manbalaridan biri hisoblanadi. Topilmalar shuni ko‘rsatadiki, Xalifaning ishi Islom davlatchiligining shakllanish davri haqida izchil va metodologik jihatdan qat'iy ma'lumot beradi, bu davr jamoaviy rahbarlikni tanlash, institutsional rivojlanish va ichki va tashqi muammolarni boshqarish bilan tavsiflanadi.

Tahlil Abu Bakr as-Siddiqning saylanishi jamoaviy kelishuv, axloqiy hokimiyat va diniy qonuniylikka asoslanganligini tasdiqlaydi. Xalifaning sanadga asoslangan rivoyati maslahatlashuv (shur) va jamoaviy mas'uliyatga asoslangan siyosiy boshqaruvning dastlabki modelini ta'kidlaydi. "Tarix"da tasvirlangan Ridda urushlari dastlabki xalifalik iqtisodiy, siyosiy, diniy va qabilaviy omillarni o‘z ichiga olgan ko‘p qirrali inqirozga duch kelganligini ko‘rsatadi. Abu Bakrning qat'iy rahbarligi birlikni muvaffaqiyatli tikladi va yangi paydo bo‘lgan Islom davlatining omon qolishini ta'minladi.

Umar ibn al-Xattobning xalifaligi Islom boshqaruvining institutsional mustahkamlanishini ifodalaydi. Xalifaning keng qamrovli hisobotlari adolat, hisobdorlik va ma'muriy innovatsiyalar davlat boshqaruvining asosiy tamoyillariga aylanganini

ko‘rsatadi. Devon, Bayt al-Mol, markazlashgan sud tizimi va viloyat ma'muriyati kabi asosiy institutlarning tashkil etilishi Islom davlatiga ichki barqarorlikni saqlab qolish bilan birga tez hududiy kengayishni boshqarish imkonini berdi.

Usmon ibn Affonning hukmronligi hududiy kengayishning cho‘qqisini ham, ichki keskinliklarning paydo bo‘lishini ham aks ettiradi. Uning eng uzoq davom etgan hissasi - Qur'onni standartlashtirish - musulmon jamoasi uchun matn birligini ta'minladi. Shu bilan birga, Xalifaning fitnani muvozanatli tasvirlashi notinchlikning tarkibiy va siyosiy sabablarini ta'kidlaydi va inqiroz faqat shaxsiy kamchiliklardan emas, balki boshqaruv muammolaridan kelib chiqqanligini ta'kidlaydi. Umuman olganda, Xalifa ibn Hayyotning "Tarix" asari ilk Islom rahbariyatining evolyutsiyasini, siyosiy qonuniylik dinamikasini va ma'muriy institutlarning rivojlanishini aks ettiruvchi asosiy tarixiy manba sifatida paydo bo‘ladi. Uning xronologik tuzilishi va isnodga tayanishi uni Rashidun xalifaligini Islom boshqaruvining shakllantiruvchi modeli sifatida tushunish uchun ajralmas qiladi.

Tavsiyalar. Ushbu tadqiqot natijalariga asoslanib, kelajakdagi tadqiqotlar va akademik tadqiqotlar uchun bir nechta tavsiyalar taklif qilinishi mumkin. Birinchidan, rivoyatga urg‘u berish va tarixshunoslik metodologiyasidagi farqlarni yanada baholash uchun Xalifa ibn Hayyot va boshqa ilk tarixchilar, xususan, at-Tabariy va al-Baladhuriy o‘rtasidagi qiyosiy manba tahliliga ko‘proq e'tibor qaratish kerak.

Ikkinchidan, kelajakdagi tadqiqotlarda yetakchilik, qonuniylik va boshqaruvning ilk islom tushunchalarini yaxshiroq tushunish uchun tarixiy tahlilni siyosiy nazariya va sotsiologiya bilan birlashtirgan fanlararo yondashuvlar qo‘llanilishi kerak. Bunday yondashuvlar Rashidun modeli keyingi Islom siyosiy fikriga qanday ta'sir qilgani haqida qimmatli tushunchalar berishi mumkin.

Uchinchidan, Xalifa ibn Hayyot tomonidan qo‘llanilgan uzatish tarmoqlarini o‘rganish uchun chuqurroq isnodga yo‘naltirilgan tadqiqotlar tavsiya etiladi. Roviy naqshlari va mintaqaviy uzatish liniyalarini o‘rganish ilk Islom tarixshunosligini va uning hadisshunoslik bilan bog‘liqligini tushunishimizni yaxshilashi mumkin.

Nihoyat, Xalifa ibn Hayyotning "Tarix" asarini zamonaviy akademik o‘quv dasturlariga yanada integratsiya qilish va zamonaviy tillarga tanqidiy tarjima qilish tavsiya etiladi. Bu ilk islom tarixining eng ishonchli manbalaridan biriga kengroq kirishni osonlashtiradi va Rashidun xalifaligi bo‘yicha obyektiv, manbaga asoslangan tadqiqotlarni rag‘batlantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yhati

1. Xalifa ibn Hayyot. Tarix. Qohira: Dor al-Kutub al-Ilmiyya, 1993. 512 b.
2. al-Tabariy, M. Tarix al-Rusul va al-Muluk. Bayrut: Dor al-Turat, 1967. 1–4-jildlar.
3. al-Baladhuriy, A. Futūh al-Buldān. Qohira: Maktabat al-Xonji, 1988. 458 b.
4. Ibn Sa'd. Kitob al-Tabaqat al-Kabir. Bayrut: Dor Tsadir, 1968. 1–3-jildlar.
5. Wellhausen, J. Arab qirolligi va uning qulashi. Kalkutta: Kalkutta universiteti nashriyoti, 1927. 382 b.
6. Donner, F. M. Ilk islomiy istilolar. Prinston: Prinston universiteti nashriyoti, 1981. 400 b.
7. Goldziher, I. Musulmon tadqiqotlari. London: George Allen & Unwin, 1971. 1-jild. 268 b.
8. Qodirov, A. Ilk islom tarixi va manbashunoslik. Toshkent: Fan nashriyoti, 2015. 210 b.
9. Haydarov, M. Islom sivilizatsiyasi tarixi. Toshkent: Islom universiteti nashriyoti,
10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Islom sivilizatsiyasi merosini o‘rganishni qo‘llab-quvvatlash to‘g‘risida”gi Farmoni. Toshkent, 2017.